

Smiljka Malinar

Sveučilište u Zagrebu
Original scientific paper

Istočna obala Jadrana u časopisima Elisabette Caminer

U članku pratimo priloge koji se bave istočnom obalom Jadrana – mletačkom Dalmacijom i Dubrovačkom Republikom, objavljujane u časopisima «L'Europa letteraria», «Giornale enciclopedico», «Nuovo giornale enciclopedico» i «Nuovo giornale enciclopedico d'Italia», koje je u drugoj polovini osamnaestog stoljeća uređivala mletačka književnica, publicis-

tkinja i prevoditeljica Elisabetta Caminer Turra. Najvažniji njezin suradnik za teme s tog područja bio je Alberto Fortis, autor glasovitog *Viaggio in Dalmazia*.

Ključne riječi:

Elisabette Caminer, Alberto Fortis, Giulio Bajamonti, časopisi, prosvjetiteljstvo, fiziokrati

U hrvatskim intelektualnim i stručnim krugovima lik Elisabette Caminer poznat je, po svoj prilici, jedino čitateljima priloga profesora Žarka Muljačića o novinarskoj karijeri Alberta Fortisa i njegovim vezama s dalmatinskim i dubrovačkim prosvjetiteljima.¹ U nekim drugim sredinama, Italiji, Njemačkoj, Velikoj Britaniji, SAD-u, feminističko ili pak feminizmom potaknuto viđenje književne i kulturne povijesti – i žensko bavljenje tom poviješću – urodilo je nizom priloga u kojima je Elisabetta Caminer isključiva protagonistica i koji na nov i specifičan način vrednuju pojedine aspekte njezine biografije i njezina javna djelovanja.² Ni u vremenima prevladavajuće maskilističke optike, i muš-

1 Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split, Književni krug, 2011, str. 8–9, 36–37, 39, 174.

2 Navest ćemo samo neke naslove: MARIAGABRIELLA DI GIACOMO, *L'illuminismo e le donne: gli scritti di Elisabetta Caminer: 'Utilità e piacere', ovvero la coscienza di essere letterata*, Università di Roma, La Sapienza, Roma, 2002. MICHAELA LIUCCIO *Elisabetta Caminer Turra: la prima donna giornalista italiana*, Padova, Il Poligrafo, 2010; RITTA UNFER LUKOSHICK (a cura di), *Elisabetta Caminer Turra (1751-1796). Una letterata veneta verso l'Europa*, Etsedue edizioni, Verona, 1998; RITA UNFER LUKOSHICK (a cura di) *Lettere di Elisabetta Caminer (1751-1796), organizzatrice culturale*, Conselve, Padova, Think ADV; CATHERINE M. SAMA, *L'educatrice delle donne: Elisabetta Caminer Turra*

kog monopola na znanost, Elisabetta Caminer nije bila prešućena i nepriznata. Navedena je u popisima *Donne illustri*, *Donne illustri del Veneto*, pa i *Uomini illustri d'Italia*, kakvi su se tiskali u devetnaestom stoljeću, zastupljena je u brojnim kasnijim prikazima talijanske i venetske kulture osamnaestog vijeka, a iz pera muških autora posvećeno joj je i nekoliko članaka, s naglaskom na njezinoj publicističkoj djelatnosti.³

Elisabetta Caminer nezaobilazna je sudionica kulturnih zbivanja u Mletačkoj Republici u drugoj polovini 18. stoljeća – bila je prevoditeljica, književna kritičarka, pjesnikinja, publicistkinja,⁴ a u toj posljednjoj ulozi osobito je značajna po svome udjelu u afirmaciji i širenju francuskog kulturnog utjecaja i prosvjetiteljskih ideja. Poslana da izučí kitničarski zanat, umjesto toga naučila je francuski te je s nepunih osamnaest godina debitirala na sceni kazališta S. Luca prijevodom sentimentalne komedije *L'Honnête Criminel* Fenouillota de Falbairea. Izbor teksta nije bio ideološki neutralan: u Francuskoj je zabranjeno njegovo prikazivanje zato što je plemeniti i požrtvovalni protagonist bio protestant. Prijevodima popularnih *comédie larmoyante* Elisabetta Caminer opskrbljivat će mletačke pozornice s velikim uspjehom do kraja svog života. Isprva zadužena za prepisivanje u maloj književnoj radionici svojeg oca, povjesničara i publicista Domenica Caminera,⁵ ubrzo postaje njegovom suradnicom i suurednicom časopisa «L'Europa letteraria», što ga je Caminer počeo izdavati 1768. godine, s namjerom da obrazovanoj publici pruži pregled književnih novosti u Italiji i drugim europskim zemljama.⁶ Elisabetta, čiji kulturni interesi i ideološki stavovi nisu bili podudarni s onima njezina oca, časopisu utiskuje svoj osobni pečat i od provincijalnog i uspavanog književno-bibliografskog biltena pretvara ga u borbena glasilo prosvjetiteljskih ideja. To osobito dolazi

(1751-1796) e la "Querelle des Femmes" negli spazi veneti di fine '700 u: *Memoria dell'Accademia delle scienze di Torino*, 24 (2000), 25-36; CATHERINE M. SAMA, ed., *Elisabetta Caminer Turra, Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, Chicago, University of Chicago Press, 2003.

- 3 Za popis publikacija u kojima se spominje Elisabetta Caminer usp. CESARE DE MICHELIS, *Caminer Elisabetta*, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 17, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1974, str. 240, MARINO BERENGO, *Giornali veneziani del Settecento*, Milano, Feltrinelli, 1962, str. XLIX, bilj. 168.
- 4 Za biografiju Elisabette Caminer usp. već spomenuti članak C. DE MICHELISA, str. 236–240, i ROSANGELA LUPINACCI, *Elisabetta Caminer in Enciclopedia delle donne*, www.enciclopediadelledonne.it. (3. kolovoza 2015.).
- 5 Usp. CESARE DE MICHELIS, *Caminer Domenico* u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 17, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1974, str. 234–236.
- 6 Za sažetu obavijest o ovome i drugim časopisima koje su izdavali otac i kći Caminer a potom samo Elisabetta (uz druge suradnike), usp. MARINO BERENGO, *op. cit.*, str. XLVIII-LI.

do izražaja kad jednim od suradnika i stvarnim suurednikom postaje njoj duhovno srodni Alberto Fortis. Elisabetta je na stranice časopisa uvela Voltairea, Fortis se pak oglašava ustrajnim i podrugljivim prozivanjem crkvenih redova, predbacujući im ekonomsko parazitiranje. Časopis ne mijenja orijentaciju ni kad Fortis odustaje od suuredništva radi odlaska na terenska istraživanja i zbog neslaganja s Domenico Caminerom. Usprkos napadima konzervativaca poput Carla Gozzija (koji se osvećuje i za podršku što su je Caminerovi pružali Goldoniju), Antonija Piazze i mnogih drugih, Elisabettu Caminer podržava ugledni Melchiorre Cesarotti i vrlo konkretnim uređivačkim naputcima. «L'Europa letteraria» gasi se 1773., a godinu dana kasnije otac i kći Caminer pokreću novi časopis, «Giornale enciclopedico».⁷ Nedugo potom, Domenico Caminer u potpunosti prepušta uređivanje Elisabetti. Fortis se vraća a među suradnicima časopisa nalazimo istaknute prirodnanstvenike, kao što su Lazzaro Spallanzani i Antonio Maria Lorgna. Godine 1777. sjedište časopisa iz Venecije prelazi u Vicenzu (nakon Elisabettine udaje za liječnika i botaničara Antonija Turru). Suurednikom postaje odvjetnik Giovanni Scola, angažirani sljedbenik prosvjetiteljskih ideja. Suradnja sa Scolom prekida se 1781., a na njegovo mjesto dolazi Fortis. (Manje radikaln od Scole, privesti će časopis u mirnije polemičke vode). Urednica i sad već slavni i materijalno zbrinuti putopisac sljedeće godine udružuju se i poslovno te 1783. počinju objavljivati «Nuovo giornale enciclopedico». Razdružuju se 1787. godine, kad Fortis boravi u Napuljskom kraljevstvu u službi Ferdinanda IV. Elisabetta se obraća za pomoć zajedničkom prijatelju Mihi Sorkočeviću / Micheleu Sorgu,⁸ koji je u to vrijeme boravio u okolici Vicenze.⁹ Časopis, nepromijenjene koncepcije, u kojemu Fortis i dalje surađuje, nastavlja izlaziti do 1789. Godina 1789., uz revoluciju i nesigurnost općih prilika, donosi kraj reformizma i slom prosvjetiteljske humanitarne utopije. Unatoč tomu, Elisabetta Caminer ne posustaje: 1790. pokreće novi časopis, «Nuovo giornale enciclopedico d'Italia», koji će uređivati sve do svoje smrti¹⁰ (i u kojemu povremeno sudjeluje i

7 Sadržaj i svoju koncepciju tog časopisa najavio je Domenico Caminer u «L'Europa letteraria» iz svibnja 1773, str. 36–42.

8 Imena dubrovačkih i dalmatinskih Fortisovih suvremenika bilježimo kako su zapisana u onodobnim dokumentima i publikacijama. Ponegdje im dodajemo i "kolokvijalni" oblik, tradicionalan u hrvatskoj znanosti. Kada je riječ o Lovriću, Boškoviću i Kuniću, rabimo isključivo hrvatski oblik, osim u citatima.

9 Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 2011, str. 9–10. Za pojedine podatke iz Fortisove biografije usp. i *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)*, Split, Književni krug, 1996, *passim*.

10 Elisabetta Caminer umire u lipnju 1796. Časopis će nastaviti s izlaženjem do listopada 1797. Uređivat će ga Domenico Caminer (koji je nekoliko mjeseci nadživio Elisabettu) i Aurelio Bertola de' Giorgi.

Fortis). Ipak, novonastale okolnosti ostavljaju traga: polemički polet ustupa mjesto ideološkoj neutralnosti, a povećava se broj eruditskih i znanstvenoutilitarnih priloga.

Istočna obala Jadrana prisutna je na stranicama svih četiriju časopisa: najčešće posredstvom sažetog prikaza već objavljenih tekstova koji donose vijesti i bave se raznim temama s tog područja, ali i – nešto rjeđe – u formi izvješća, pisma i izvornog članka. Tekstovi koji su predmet sažetka (u cijelome tadašnjemu novinstvu najproširenijeg priopćajnog oblika) većinom su tiskani u Veneciji i Venetu, no ne prolaze nezapaženo ni prilozi objavljeni u drugim sredinama.¹¹ Za uvođenje istočnojadranske tematike najzaslužniji je Fortis, kao izravni, empirijski osvjedočeni poznavatelj tog ozemlja. Fortis potpisuje niz važnih priloga, ali nije jedini izvjestitelj i potpisnik.

U svome putopisnom prvijencu, *Saggio d'Osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero* (1771.), Fortis navodi kako su njegovu želju da posjeti istočni Jadran potaknula otkrića padovanskog prirodoslovca Vitaliana Donatija, o kojima je izvijestio u djelu *Della Storia Naturale Marina dell'Adriatico*, objavljenom u Veneciji 1750. godine.¹² U stvarnosti su ga prema mletačkom Iliriku usmjerili britanski ljubitelji prirodnih znanosti, poljoprivrede i arheologije, koji su svojom "učenom znatiželjom i darežljivošću"¹³ u znatnoj mjeri odredili opseg i teme njegovih početnih istraživanja, velikim dijelom u skladu i s njegovim vlastitim znanstvenim interesima. Njima su Dalmaciju kao arheološku riznicu već bili otkrili putopis Jacoba Spona *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* (1678.) i ilustracije Dioklecijanove palače škotskog arhitekta Roberta Adama, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* (1764.). Fortisa je na istraživanje folklornog blaga, kojim će steći međunarodnu slavu, naveo Adamov mecena, John Stuart, grof Bute, škotski patriot i kratkotrajni britanski premijer, nadajući se potkrijepi vjerodostojnosti pjesama (navodnoga) škotskog barda Ossiana, čiju su autentičnost osporavali neki engleski i irski kritičari, nasuprot oduševljenju većine europske publike.¹⁴

11 Neki od tih tekstova i njihove recenzije popisani su u knjizi GIUSEPPE VALENTINELLIJA, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagabria, Coi tipi del Dr. Ljudevito Gaj, 1855.

12 Usp. *Saggio d'Osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero*, Venezia, Gaspare Storti, 1771, str. 90–91.

13 «dotta curiosità, e ... munificenza». Iz posvete Lordu Buteu, *ibid.* Osero je stariji naziv za Lošinj.

14 Autentičnost tih pjesama za Butea je značila dokaz veličine drevne, nezavisne Škotske. Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 22–23.

Časopis «L'Europa letteraria» u broju od prosinca 1770. najavljuje izlazak Fortisova putopisa po kvarnerskim otocima,¹⁵ uz opširni prikaz pojedinih poglavlja iz pera samog autora, u obliku javnog pisma osorskom arhiđakonu Mateju Soviću. Fortis mu time zahvaljuje na «velikodušnoj pomoći» pri sastavljanju knjige, ne zaboravljajući ni svoje suputnike – Domenica Cirilla, profesora botanike na Sveučilištu u Napulju, i agronoma amatera Johna Symondsa – ni suradnike koji su mu pomogli nakon povratka s putovanja.¹⁶ Završno obraćanje Soviću otkriva neke pojedinosti njihova druženja: «S'aspetti quanto prima una mia lettera in lingua Slava, che verrà da S. V. Reverendissima da esser corretta, come da un dotto Professore, e per farle conoscere quanto necessaria si rende la pubblicazione della Grammatica Illirica da Lei lavorata».¹⁷ Fortis će doista nedugo potom poslati Soviću, svojem učitelju staroslavenskoga, kraće pismo pisano ćirilicom.¹⁸

Fortisovu će knjigu *Saggio di Osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero*, objavlvenu u prosincu 1771., prikazati Domenico Caminer u uobičajenoj formi sažetka. Nakon nekoliko općenitih, hiperbolički intoniranih uvodnih fraza – «Ecco appagata l'universale brama di leggere un'Opera, che ben sapevasi e per la sua importanza, e per il giusto credito dello Scrittore dover recare molto onore all'Italia» – upoznaje čitatelje sa specifičnim odlikama teksta:

Interessanti annotazioni storiche, fisiche, e critiche si veggono sparse per tutta l'Opera, che vieppiù grata, e dilettevole ne rendono la lettura, anche a quelli, che nella Storia Naturale non sono abbastanza iniziati. Vi si correggono alcuni errori de' Geografi, e per fino dell'Autore degli Articoli Geografici dell'Enciclopedia, che mette l'Isola di Osero in Italia [...]»¹⁹

15 *Storia naturale della Isola di Cherso, e di Osero; opera del P. Alberto Fortis proposta per Associazione. Estratto. «L'Europa letteraria», 1770, Dicembre, str. 62–80.*

16 *Ibid.*, str. 62–63.

17 *Ibid.*, str. 79–80.

18 To doznajemo iz pisma koje je u svibnju te godine Sović poslao Fortisu. Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 39. Ovako Fortis opisuje Sovića u *Saggiu*: «Uomo distinto pella vera pietà, pelle sue profonde cognizioni intorno all'antica lingua illirica, e cortese Ospite quanto altro mai». *Op. cit.* str. 38.

19 **Saggio di Osservazioni sopra l'Isola di Cherso, ed Osero D'Alberto Fortis della Società Imperiale, e Reale di Siena ec. In Venezia 1771. Presso Gasparo Storti; in 4. di pag. 168. Oltre alla Dedicata a S. E. Mylord Giovanni Stuart, Conte di Bute ec. ec. ec., «L'Europa letteraria», 1771, Dicembre, str. 71–78. Citati su preuzeti sa str. 71–72.*

Sa stajališta fortisologije značajan je zaključni dio prikaza:

Infine chiuso è il Libro da otto *Notizie preliminari credute necessarie per servire di direzione a' viaggi tendenti ad illustrare la Storia Naturale, e la Geografia delle Provincie adiacenti all'Adriatico, e particolarmente dell'Istria, Morlacchia, Dalmazia, Albania, ed isole contigue*. Coteste notizie quanto confermano l'opinione della intelligenza del P. F. in tali Scienze, fanno altrettanto desiderare, che voglia egli accingersi ad un'Opera riguardo agli Stati del Veneto Dominio [...] ²⁰

Naime, *Notizie preliminari* poznate su kao anonimna i nedatirana brošura, a to je izazvalo dvojbe o njihovu autorstvu i kronologiji u odnosu na prvo Fortisovo putovanje na kvarnerske otoke. Muljačić smatra da su one «očito Fortisovo djelo», što je vidljivo i iz Caminerova prikaza, i argumentirano dokazuje da su mogle nastati tek nakon prvog Fortisova putovanja u užu Dalmaciju.²¹ Spominje i njemu jedini poznati primjerak, iz Biblioteca Nazionale Centrale u Firenci, gdje je taj tekst uvezan zajedno sa *Saggiom*. Primjećuje, međutim, da to «ne znači da je s njim zajedno tiskan jer ga ostali primjerci monografije *Saggio* ne sadrže».²² Caminer je očito imao u ruci primjerak gdje su oba teksta tiskana zajedno, pa bi poznavanje njegove recenzije prištedilo nepotrebnu raspravu o tome jesu li *Notizie preliminari* Fortisovo djelo.

Slijedi dugogodišnja stanka – Fortis za to vrijeme obilazi Dalmaciju i obavlja istraživanja na račun svojih mecena: Britanaca, 1772. godine, i trojice mletačkih senatora, a 1773. i 1774. uz financijsku potporu mletačke vlade, u kojoj tih godina stanoviti utjecaj dobiva reformatorska struja, predvođena senatorom Andreom Memmom.²³ Upoznaje tamošnje prilike, stvara veze, profesionalne i prijateljske, s obrazovanim pripadnicima mjesne elite, pobornicima prosvjetiteljstva.

20 *Ibid.*, str. 78.

21 A ne prije prvoga putovanja na Cres i Osor, kako su smatrali talijanski istraživači, Ugoni, Torcellan i Pizzamiglio. Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 57–58.

22 Usp. *ibid.*, str. 39–40 i 57, bilj. 22.

23 Fortis je trebao istražiti stanje dalmatinskog ribarstva, o čemu je Senatu podastro dva izvješća. Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 66–68.

Među njima ističu se splitski liječnik, glazbenik i polihistor Giulio Bajamonti²⁴ i trogirski agronom i povjesničar amater Rados Antonio Michieli Vitturi.²⁵ Bajamontija, koji mu je bio od pomoći kao informator i kao pratitelj prilikom nekoliko terenskih istraživanja i s kojim će se dopisivati do pred kraj života, susreo je već za svoga prvog posjeta Splitu, u ljeto 1771.²⁶

Godine 1774. novi časopis Caminerovih, «Giornale enciclopedico»,²⁷ bilježi izlazak *Viaggio in Dalmazia* sažetkom koji potpisuje Elisabetta.²⁸ U najavi teksta jedinu osobniju notu i otklon od uobičajenih, konvencionalnih shema (i naj snažniju, implicitnu pohvalu) sadrži primjedba da će ga nedvojbena prevesti «Oltramontani».²⁹

GE, u razdoblju 1776. – 1777., prati i neke prijemore koje je to djelo izazvalo: objavljuje sažetak teksta koji je zamjerkama Fortisu pokrenuo raspravu – *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del S. Ab. Alberto Fortis, collaggiunta della Vita di Socivicza* – i, u istome broju, isto tako protufortisijanskih *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia*, Pietra Nutrizija Grisogona.³⁰ Iduće godine časopis – koji tad izlazi u Vicenzi – ustupa prostor suprotnoj strani: u lipnju 1777. tiska sažetak polemičkog odgovora Radosa Antonija Michielija Vitturija,³¹ *Saggio epistolare sopra la Repubblica della Dalmazia*, u prilog Fortisu te, napokon, prikaz Fortisova “pravorijeka“, u obliku otvorena

24 Iz bogate bibliografije o Bajamontijevoj mnogostranoj djelatnosti navest ćemo samo dva pregledna priloga: ARTURO CRONIA, *Bajamonti Giulio*, u *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 5, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1963, str. 280–281; DUŠKO KEČKEMET i IVONA AJANOVIĆ (1983), *Julije (Giulio) Bajamonti*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, 1996, str. 351–354.

25 Za podatke o Michieliju Vitturiju usp. SIMEONE GLIUBICH, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, Rod Lechner, 1856, str. 211–213.

26 Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 49.

27 O časopisu usp. MARINO BARENGO, *op. cit.*, str. XLVII–LI. Za označavanje pojedinih časopisa u članku služit ćemo se ovim kraticama: «Europa letteraria»: EL, «Giornale enciclopedico»: GE, «Nuovo giornale enciclopedico»: NGE, «Nuovo giornale enciclopedico d'Italia»: NGEI.

28 **Viaggio in Dalmazia dell'Abate Alberto Fortis*, GE, 1774, Giugno, str. 72–74.

29 „Tanto interessante, utile e dilettevole è questa opera, che senza dubbio non lasceranno gli Oltramontani di approfittarsene col trasportarla nelle loro proprie lingua ... *Ibid.*», str. 72. Elisabetta je brziinski obavila posao, citirajući uvodnu riječ izdavača koja sadrži i kratku najavu poglavlja knjige.

30 Grisogonov tekst objavljen je 1775. u Firenci, Lovričev 1776. u Veneciji. Prikaz u GE, 1776, Giugno, str. 18–32, Lovrić, i 113–122, Grisogono. Lovričeve prigovore detaljno analizira LARRY WOLFF u knjizi *Venice and the Slavs*, Stanford, Stanford University Press, 2001, str. 237–243.

31 Venezia, 1777. Prikaz je objavljen u lipanjskom broju iste godine, str. 97–99.

pisma ovom posljednjemu.³² Prigovori što ih recenzenti upućuju Fortisovim osporavateljima i ironične primjedbe na njihov račun, jasno pokazuju kome su naklonjeni:

Il genio dei Dalmati è sempre stato guerriero, ma la fortuna dell'armi non sempre egualmente favorì quella Nazione; così adesso che la gioventù Dalmatina si rivolge alle guerre letterarie non lo fa tutta con egual forte. Il signor Pietro Nutrizio, giovane traurino ... molte cose che tutti sanno mostrò di non saper bene come suol accadere a chi scrive in fretta. I fogli letterarj non parlarono molto di quell'opera, ma ne parlò in vece loro il foglio delle Novelle del Mondo, che si stampa ad Ancona, e la ricomlò d'elogi, forse perché il Gazzettiere non aveala veduta.³³

Godine 1788. u Veneciji je izašao roman *Les Morlaques* spisateljice Giustiniane Wynne Orsini-Rosenberg, nastao slijedom Fortisova putopisa, koji je, u međuvremenu, prijevodima na brojne europske jezike, bilo cijeloga teksta bilo samo poglavlja o Morlacima, stekao europsku slavu. U NGE iz srpnja 1789. oduševljeno ga je pozdravio ugledni Melchiorre Cesarotti, profesor padovanskog sveučilišta, jezikoslovni i književni teoretičar, prevoditelj s francuskoga, engleskog i klasičnih jezika.³⁴ Kao poklonik Ossiana, čije je spjevove preveo na talijanski (i tiskao uz Buteovu financijsku pomoć), roman Giustiniane Wynne smatrao je još jednim umjetnički sugestivnim tekstom ostvarenim protivno klasicističkim pravilima³⁵ te je u njemu vidio plod inspiracije i senzibiliteta sukladnih s novom, primitivističkim teorijama nadahnutom, književnom estetikom. Tih je godina Cesarotti bio zaokupljen dovršavanjem i tiskanjem svoga proznog prijevoda Ilijade, a u recenziji dovodi u vezu morlaštvo i Homerove epove: "I furori di Markovic non cedono a quelli di Achille e le lamentazioni d'Iella si lasciano molto addietro quelle della vedova di Ettore". "Le opinioni favolose dei Morlacchi" us-

32 *Lettera del Sig. Ab. Alberto Fortis al Nob. Sig. Co. Rados Antonio Michieli Vitturi*, Luglio, str. 15–16.

33 GE, 1776, Giugno, str. 113–114.

34 (*) *Les Morlaques*, par M.I.W.C.D.U:¢R., vol 2, ec. NGE 1789, pp. 37–64. U bilješki: (*) *Articolo del cel. Sig. Ab. Profess. Cesarotti*; NGE 1789. *Ibid.*, str. 37. Sažeto o Cesarottiju u GIORGIO PATRIZI, *Cesarotti, Melchiorre*, u *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 24, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1980, str. 220–229.

35 « ... stitolata e indefinita ... che del resto noi crediamo, che appunto perchè non appartiene precisamente a verun genere, ella riunisca i pregi di tutti ... » GE, 1789, Luglio, str. 38.

poređuje s praznovjermem u Ilijadi, a lik Pervana s Homerovim Nestorom.³⁶ Tu će temu reaktualizirati i razraditi Giulio Bajamonti u raspravi “Il morlacchismo di Omero“, objavljenoj u jednom od posljednjih brojeva NGEI,³⁷ prenoseći i neka zapažanja iz Fortisova *Viaggio in Dalmazia*, ali oslanjajući se najvećim dijelom na vlastito iskustvo poznavatelja dalmatinske Zagore i skupljača narodnih pjesama.³⁸

Bajamonti pronalazi analogije između Homerovih spjevova i morlačkih pjesama – u načinu nastanka i izvedbe te u kompozicijskim i stilskim odlikama – kao i sličnosti između morlačkih navada i “manira“ Homerovih likova: «[...] io intendo di stabilire che gli omerici poemi sono di gusto morlacco, e che in loro troverebbero i Morlacchi le patrie maniere e costumanze. [...] pure io sostengo che oggidi la nazione morlacca non meno che la morlacca poesia sono le più analoghe all'omerico gusto».³⁹

Taj rad Bajamonti je napisao nakon niza godina bavljenja Homerom.⁴⁰ Možemo pretpostaviti da se prisjećao Cesarottijeva uspoređivanja Morlaka Justiniane Wynne s likovima iz Ilijade u časopisu u kojem je niz godina i sam surađivao.⁴¹ Nedvojbeno je pak da je – vjerojatno i na tragu Fortisova *Viaggio* – koncepcijsko uporište za svoje teze pronašao u Vicu, kojeg će, uz neaktualnog Minervinija, spomenuti samo kao napuljskog osporavatelja personaliziranog Homera:⁴²

Studiando l'antica storia degli uomini si trova che le nazioni avanti che fossero inventati i caratteri della scrittura recitavano in versi le loro cose memorabili, e in tal modo si aiutavano col metro e col ritmo a ritenerle e ripeterle più agevolmente.

Che se consideriamo i caratteri dell'omerica poesia, siccome i popoli, dirò così, greggi e originali non sono capaci di fina riflessione, ma sono tutti senso e

36 *Ibid.*, str. 63.

37 NGEI, 1797, Marzo, str. 77–98.

38 Kao etnolog, ali i antiklerikalac, zajedljivom primjedbom počastio je Kačićevu pjesmaricu. Usp. *ibid.*, str. 80–81.

39 *Ibid.*, str. 78.

40 Usp. IVAN MILČETIĆ, *Julije Bajamonti i njegova djela*, “Rad JAZU“, 192, 1912, str. 132.

41 Cesarotti se tada još nije bio uključio u raspravu o Homerovu autorstvu, na koju se osvrće Bajamonti. To će učiniti tek 1801. godine.

42 NGEI, 1797, Marzo, str.77. Za Minervinijeve teze usp. ANNALISA ANDREONI, 2003, *Omero italico: favole antiche e identità nazionale tra Vico e Cuoco*, Roma, Jouvence, 2003, str. 111–137, 167–173. Za Fortisovu kritiku Minervinija usp. SMILJKA MALINAR, *Un intervento polemico di Alberto Fortis: la 'Memoria sopra l'isola di Corzola'*, u: «Studia Romanica et Anglica Zagrabienisa», LX/2015, str. 85–97.

fantasia, le quali facultà mettono radici nel corpo e pigliano dal corpo vigore; troviamo perciò che i poemi d'Omero sono appunto il prodotto di vivide sensazioni e di robusta immaginazione [...] Lo stesso carattere precisamente si scopre ne' canti morlacchi: e come il vero vanto della nazione considerata specialmente nella sua originalità e ne' suoi tempi eroici si è il valer molto per la forza per la grandezza della taglia e per altre virtù corporee, così l'antica poesia illirica spira robustezza d'immagini e di colorito.⁴³

Bajamonti se služi Vicom i za potrebe naracije i argumentacije kojima svrha nije dokazivanje glavne postavke.⁴⁴

Ipak, na sliku Dalmacije u časopisima Elisabette Caminer, mnogo više od literariziranog morlačkog tematskog kompleksa, utječe Fortisovo zanimanje za ekonomske i društvene prilike u toj pokrajini⁴⁵ i predodžba koju o njoj promiču sami njezini predstavnici, dalmatinski intelektualci i uglednici, sljedbenici fiziokratskih doktrina. Fortisov stav, u nekim elementima, odredilo je već njegovo kvarnersko putovanje, o čemu svjedoči i njegovo javno pismo Soviću: «Della desolata città d'Osero dirò poco, perchè non saprei che dirne di più. Quel poco però dovrebbe bastare a mover la compassione di chi può' giovarle».⁴⁶ Dalmatinski intelektualci bave se neuralgičnim pitanjima tamošnje stvarnosti – a to je, u prvom redu, zapuštena i zaostala poljoprivreda⁴⁷ – u raspravama koje tiskaju u Veneciji i nekim drugim

43 NGEI, 1797, Marzo, str. 79 i 81. Morlaci – u tom Bajamontijevu prilogu naslijeđeni od Fortisa – zaslužni su što su mu omogućili „da prisvoji Homera i na neki način s njime postane rod“ (usp. str. 78). (Ta izjava podrazumijeva i Bajamontijevu pripadnost morlačkoj/slavenskoj naciji. Usp. i LARRY WOLFE, *op. cit.*, str. 313). Pozitivan stav prema Morlacima potvrđen je i u završnici rada: «Nello stabilire quest'omerico morlacchismo è troppo evidente ch'io avrò procurato un onore alla nazione illirica» (str. 97). Znači li to da povremene podsmješljive primjedbe kojima je začinjjen prikaz morlačkih “maniere e creanze” i “opinioni” (doduše i grčkih, ali u mnogo manjoj mjeri) trebamo shvatiti kao retorički habitus?

U novije vrijeme o Bajamontijevoj interpretaciji Vica piše MARCO MARTIN, *“Il morlacchismo d'Omero” di Giulio Bajamonti*, Edizioni digitali del CISVA, 2010, 12 p.; 15. kolovoza 2015. U bilješkama 2 i 7 autor navodi priloge niza hrvatskih znanstvenika (Milčetić, Mimica, Muljačić, S. Roić, J. Vince-Pallua), jednog srpskoga (Drndarski) i jednog talijanskoga (Morpurgo).

44 Primjerice epizoda Ahila i Brizeide i Menelaja i Helene te obrana Homerova morlakizma. Etimološko tumačenje imena Homer, tezu o usmenom karakteru i kolektivnom nastanku Ilijade i Odiseje, redakciji Pizistratida isto tako preuzima od Vica. I pri izboru primjera kojima je ilustrirao Homerov “morlacchismo morale” dijelom je bio vođen Vicom. Usp. NGEI, 1797, Marzo, str. 79–81, 97–98; GIAMBATTISTA VICO, *La Scienza Nuova*, Napoli, Alfredo Guida Editore, 2004, str. 264, 292–313, passim.

45 Koje je od 1773. godine Prejasna vlada usmjeravala i novčano pomagala.

46 Usp. *op. cit.* u bilj. 14, str. 66.

47 Jednom od zapreka razvoju poljoprivrede u kontinentalnoj Dalmaciji smatran je tzv. Grimanijev zakon iz 1755. i 1776. (premda je težio primjeni niza fiziokratskih načela). Bit će ukinut tek za napoleonske uprave, 1803. godine.

talijanskim gradovima (i gdje su Morlaci oslikani manje idealizirajućim bojama). Časopisi Elisabette Caminer redovito recenziraju njihove tekstove te objavljuju i poneki njihov izvorni prilog. Autori, Bajamonti, Michieli Vitturi, Grisogono, Cialetich, Fortisovi su znanci i prijatelji, okupljeni u splitskoj Società economica i kasnijem, trogirskom poljoprivrednom društvu⁴⁸ a, uz zanimanje za tehničke aspekte poljoprivredne proizvodnje, s Fortisom dijele i paternalističke poglede i reformističke težnje. Najstarija asocijacija, Società economica di Spalato, osnovana 1767. godine na inicijativu nekoliko lokalnih "aktivista", među njima i Bajamontija,⁴⁹ životarila je sve dok 1771. mletačka vlada, koja u to vrijeme otkriva Dalmaciju i kao potencijalno ekonomski isplativ teritorij, nije nad njom preuzela pokroviteljstvo. Godine 1774. održana je "sessione di riforma", na kojoj su utvrđeni naziv, statut i ciljevi Društva te podastri na odobrenje središnjoj Deputazione Veneta sopra l'Agricoltura.⁵⁰ Prateći s odobravanjem rezultate Fortisova terenskog rada, vlasti Serenissime već 1772. godine zadužile su ga da ispita stanje dalmatinskog ribarstva, smatrajući posebno važnim unapređenje te privredne grane. Takvo istraživanje 1871. naručit će i od splitske Società economica.

Fortisovoj jačoj osobnoj uključenosti pripisuje se njegova suradnja sa splitskim Društvom,⁵¹ čijim *Segretario corrispondente* postaje 1777. godine.

Potkraj siječnja 1780. u sjedištu Društva održao je izlaganje *Della coltura del Castagno da introdursi nella Dalmazia marittima e mediterranea*, prilog tada aktualnoj raspravi o učincima krčenja šuma na padinama dalmatinskih brda. Tekst je iste godine objavljen u Napulju, kamo se Fortis vratio u veljači, a u kolovoškom broju GE prikazala ga je Elisabetta Caminer. Stručnu agronomsku raspravu predstavila je pukim nabranjem naslova pojedinih poglavlja, dočim je mnogo rječitija u pohvalama autoru, koje mjestimice dosežu hipeboličke razmjere:

48 Trogirsko društvo osnovano je 1789., a 1790. godine Agrarno društvo ustanovljeno je i u Zadru. O dalmatinskim agrarnim akademijama piše DANICA BOŽIĆ-BUŽANČIĆ u članku, *Europski fiziokratski pokreti u Južnoj Hrvatskoj u drugoj polovici XVIII. stoljeća*, "Historijski zbornik", XLV (1), 1992, str. 111–124. Publikacije dalmatinskih fiziokrata prati IVAN PEDERIN: *Fiziokratski pokret u Dalmaciji*, "Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine", 10 (1-2), 1984, str. 167–203. Dalmatinskim poljoprivrednim akademijama bavi se i FRANCO VENTURI u knjizi *Settecento riformatore: L'italia dei lumi*, vol 5.2. *La Repubblica di Venezia (1761-1797)*, Torino, Einaudi, 1990, str. 347–424, vrlo informativnom prikazu prilika u mletačkoj Dalmaciji i Dubrovniku.

49 O njegovu doprinosu opširno Milčetić, op.cit., str. 184-195.

50 O povijesti i aktivnostima Društva izvjestio je Giulio Bajamonti u govoru održanom na izvanrednoj skupštini 5. srpnja 1790., a potom tiskanom kao članak, *Dell'Origine e dei progressi della Pubblica Società Economica di Spalatro*, u NGEI, 1790, Ottobre, str. 99–114.

51 To posebno ističe fortisolog Franco Torcellan, čije stavove prenosi MULJAČIĆ, *Usp. op. cit.* 1996, str. 120–121.

Questo dotto Naturalista, instancabile nelle sue peregrinazioni e ricerche, il quale si ritrova attualmente nel Regno di Napoli, per prosequirle in ogni ramo d'oggetti, e che le dirige sovente all'Utilità, dà con questo Discorso ... un saggio a' Dalmatini di non equivoca amicizia, che tende al reale, e loro procura vantaggi. Ecco in qual guisa la Storia Naturale si rende utile, ecco con quali gradi un uomo di genio, osservando e terre, e climi, e l'influenza di questi ... s' allontana dal vano studio d'un'arida nomenclatura, d'un freddo sistema, e quando applicando li suoi studj all'utile materiale, e quando innalzandosi a congetture, a deduzioni produttrici di effetti luminosi, maneggia per così dire la grand'opera della natura, e la tragge da pericolosi misterj. Noi siamo lontanissimi dal voler dare approposito di questo Opuscolo nel sublime, ma conosciamo capace di giungervi l'autore di esso sol che lo voglia.⁵²

Pritom se kao pravovjerna mletačka prosvjetiteljica predstavlja ključnim pojmovima *utilità, utile materiale, vantaggi*.

Dio je enkomijastičke i promidžbene strategije teksta (ali i rutinski Camineričin recenzentski postupak) i prepuštanje riječi samom autoru,⁵³ ovdje u njegovu zaključnom, filodalmatinskom i vizionarskom nastupu i sintezi njegova viđenja aktualnog stanja Dalmacije:

I figli e i nipoti vostri forse si ricorderanno con sentimento di gratitudine, che un Italiano condotto a quelle contrade da non dannevole curiosità, cercò di provare la sua amicizia a tutta la Nazione collecitarla a promuovere un ramo d'Agricoltura, per la di cui progressiva influenza il Morlacco dovess'essere insensibilmente tolto dall'aratro cui non sa maneggiare, e rimesso alla vita pastorale, che sola conviene alla di lui indole ed origine Nomade; per cui il contadino littorale, che adesso è abbruttito, e indisciplinato, fosse reso più intelligente, e più docile; e per cui finalmente si vedesse

52 GE, 1780, Agosto, str. 42–43.

53 «Crediamo far cosa grata a' Leggitori trascrivendo alcuni periodi, i quali fanno onore alle di lui mire e al suo stile». *Ibid.*, str. 43. Promidžbeni učinak u funkciji moralnog prosvjećivanja – koji je željela postići i svojim prijevodima i cjelokupnom svojom publicističkom djelatnošću – navodi kao razlog doslovnog prenošenja Fortisove posvete nadbiskupu Garagniniju: «... noi la trascriviamo ... perchè il far sapere che vi sono de' buoni val tanto almeno quanto l'apprendere, che vi sono dei dotti, dei ricchi, de' possenti, dei valorosi». *Ibid.*, str. 44.

cambiato nel breve giro di mezzo secolo anche l'orrido aspetto esteriore della Provincia, e la sostanziale ricchezza della Nazione accresciuta.⁵⁴

Krajem sedamdesetih i tijekom osamdesetih godina – istodobno s pojačanim zanimanjem središnjih vlasti za probleme zaostale dalmatinske privrede – objavljene su neke od najznačajnijih rasprava dalmatinskih fiziokrata: *Notizie per servire alla Storia Naturale della Dalmazia, raccolte dal S. Pietro Nutrizio Grisogono, con l'aggiunta di un Compendio dell'Istoria Civile del Sig. Giovanni Rossignoli*, Bajamontijevo razmatranje *Sull'asciugamento eseguito nel 1789, della campagna d'Imoski nella Morlacchia Veneta, e sulla regolazione delle sua acque*, i *Memoria del Nob. Signor Conte Rados Antonio Michieli Vitturi sull'introduzione degli Ulivi ne' Territorj mediterranei della Dalmazia, e sulla loro coltivazione*. Prikazane su u GE, neposredno nakon objavljivanja.⁵⁵ Recenziju Bajamontijeva teksta, koji govori o jednom od rjetkih izravnih melioracijskih poduhvata mletačkih vlasti, potpisuje A. F.

Godine 1788. Deputazione Veneta sopra l'Agricoltura zadužila je splitsko Društvo da provede istraživanja o mogućnostima naprednijeg uzgoja stoke i povećanja stočnog fonda. Tom se novom temom bave i Bajamonti i Vitturi (koji je u međuvremenu imenovan Pubblico Ispettore sopra l'Agricoltura in Dalmazia). Grisogono pak raspravlja o mogućnosti da uzgoj dudova svilca pridonese poboljšanju ekonomskih prilika u Pokrajini. Njihove radove ili prikaz već izašlih radova objavljuje NGEI u svojim prvim brojevima.⁵⁶

Taj posljednji izdanak Elisabettina publicističkog aktivizma nastavlja uhodanim načinom: opet su, kad je riječ o istočnom Jadranu, najbrojniji prikazi rasprava o ekonomskim pitanjima, napose o poljoprivredi. Uz već poznate autore javlja se poneko novo ime, i među piscima izvornih priloga. Fortisovi prijatelji i dalje su dio ekipe, ali on sam više neće objaviti ni jedan tekst o tom

54 *Ibid.*, str. 43–44.

55 Grisogonova rasprava izašla je u Trevisu te je prikazana u GE, 1780, Ottobre, str. 113–126 (u potpisu D. C.). Bajamontijev tekst, tiskan u Veneciji 1781., prikazan je u GE, 1781, Agosto, str. 113–118. Vitturijev govor, održan na skupštini Društva, 29. travnja 1788. i objavljen u Veneciji iste godine, recenziran je u GE, 1789, Gennaio, str. 70–88.

56 *Memoria sulla possibile moltiplicazione degli animali bovini nell'isola di Lesina, Del Dott. Giulio Bajamonti*, NGEI, 1790, Gennaio, str. 64–75; *Fine della Memoria sugli animali bovini. Ibid.*, Febbraio, str. 83–88; *Della moltiplicazione della specie bovina nella Dalmazia, Memoria del Co. Rados Antonio Michieli Vitturi*, Venezia, 1790. Prikaz u NGEI, 1790, Dicembre, str. 14–24; *Della coltivazione de i Bachi da seta. Osservazioni del Conte Pietro Nutrizio Grisogono Avvocato Criminale Veneto*, Venezia, 1790. Prikaz: NGEI, 1790, Settembre, str. 27–31.

području. Posljednji put ondje je boravio 1783. godine.⁵⁷ Nakon toga kontakti se svode na privatno dopisivanje s prijateljima, najviše s Bajamontijem.⁵⁸ Fortisovim povlačenjem ukinuta je mogućnost njihove javne korespondencije kojoj dugujemo i dva izravna svjedočanstva o prilikama u Dalmaciji, izašla u NGE.

U poslanici Fortisu iz travnja 1783.⁵⁹ Giulio Bajamonti opisuje situaciju u Splitu nastalu prethodne godine uslijed navale izbjeglica iz zaleđa, pogođenog epidemijom gladi, i nabraja mjere koje su, na njegov poticaj, poduzeli Società economica i druge splitske institucije radi njihova zbrinjavanja i otklanjanja opasnosti od izbijanja zaraza.⁶⁰

U obraćanju Fortisu na početku pisma, Bajamonti je ocrtao njegov (javni) lik, kako su ga vidjeli dalmatinski prosvjetitelji: «[...] quanto prendo a scrivervi se non v'interessarà come Letterato, potrà interessarvi come uomo, come cittadino, come affezionato alla Dalmazia, e come anche membro di questa Società Economica. [...] Questa piccola notizia può da voi essere convertita in un grand'uso e l'esempio nostro può colle vostre raccomandazioni giovare in qualche altro luogo alla bisognosa umanità».⁶¹

Fortis pak u pohvalu Splićana upleće prosvjetiteljsko dociranje i odašilje otrovnu strelicu prema svojim neistomišljenicima i kritičarima:

Noi ci siamo affrettati a pubblicare questa Lettera, che fa veramente onore alla Città di Spalatro, alla Società Economica stabilitavi, e al Sig. Bajamonti che n'è uno de' principali, e più attivi Membri. La vera pietà e il vero sapere vanno maisempre insieme. Si specchino nel saggio, e umano procedere degli Spalatini, e imparino a rispettare le influenze delle Società patriottiche que' perditempo che cercano di screditarle, e si credono gran bacalari perchè son atti forse a trovar de' nei, secondo il loro modo d'intendere,

57 Ne računa se prisilno iskrčavanje 1791. zbog oluje u nekoliko manjih mjesta. Usp. ŽARKO MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 138.

58 Usp. *ibid.*, str. 136 i 138–139. Fortis se intenzivno dopisivao i s Dubrovčanima, ali ovdje mislimo na prijatelje iz uže Dalmacije.

59 *Lettera del Sig. Giulio Bajamonti, di Spalatro, a uno degli Autori di questo Giornale*, NGE, 1783, Aprile, str. 89–92.

60 Izbjeglice su bile smještene izvan gradskih zidina, gdje su preživljavale od pravilno i pravredno raspoređene pomoći splitskih građana. Radno sposobni među njima bili su je dužni zaslužiti.

61 NGE, 1783, Aprile, str. 92.

nella sintassi de' Discorsi che vi vengono recitati da uomini amanti de' loro simili, ed efficacemente benefici.

(Fortis možda cilja na članove Accademie della Crusca koji su, navodno, prigovarali nekim izrazima u *Viaggio in Dalmazia*).⁶²

Drugo pismo izraz je Bajamontijeve frustriranosti u srazu s mentalitetom male, zaostale, hvarske sredine u kojoj je proveo pet godina liječničke službe (preživjevši kugu, "peste turca", koja se dolaskom izbješla iz Bosne, unatoč poduzetim mjerama, proširila na Split i Dalmaciju).⁶³ Šaljivim tonom pripovijeda o ratu koji su za njega vodili Hvarani i Kaštelani, ironično komentira nestručni način izbora terenskih liječnika, prelazi u sarkazam kad govori o "opinioni della plebe e degl'idioti", koji tvrdoglavo ustraju na zastarjelim i štetnim metodama liječenja.⁶⁴

Jednako nerazumijevanje i nepovjerenje i prema Bajamontijevu bavljenju glazbom i poezijom poput Hvarana⁶⁵ pokazivali su njegovi splitski sugrađani, zbog čega mu je bila uskraćena služba gradskog liječnika. Njima je neizravno replicirao u poslanici zadarskom liječniku Gaetanu Banghiju, *Se al medico disconvenga la poesia e la musica*, objavljenoj u NGEI iz srpnja 1796.⁶⁶ Banghi mu je s neodobravanjem pisao o nekome mladom talentiranom liječniku koji je tratio vrijeme na nepotrebne frivolnosti kao što su poezija i glazba.⁶⁷ Bajamonti mu uzvraća pozivajući se na mišljenje antičkih autora, (prešućenog) Vica i Scaligera o božanskom podrijetlu i uzvišenoj ulozi poezije i glazbe.⁶⁸ Protunapad otvara Vicovom dionicom, a vikovski podtekst prepoznatljiv je i u nastavku rasprave. Podastire opsežan popis značajnih ličnosti svih vremena koje su cijenile glazbu i pjesništvo, a često se njima i bavile.⁶⁹ Tu su «uomini dedicati ad altre importanti e gravi professioni»:⁷⁰ kralj David, Ahilej, Epaminonda, Fridrih II te Bošković

62 Usp. MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 92.

63 Bajamonti je stanje u Dalmaciji opisao u knjižici *Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783-1784*, izašla u Veneciji 1786., koju je u NGE, 1786, Agosto, str. 55–66, detaljno je prikazala Elisabetta Caminer.

64 Usp. *Lettera al Sig. Ab. Alberto Fortis, Da Lesina, addi 15 Giugno 1785*, NGE, 1785, Agosto, str. 102–111.

65 Usp. *ibid.*, str. 109.

66 Str. 93–114. Proznome tekstu Bajamonti je dodao i stihovanu satiričnu poslanicu (str. 121–122).

67 *Ibid.*, str. 96.

68 *Ibid.*, str. 97–99.

69 Bajamontijev katalog: str. 99–112.

70 *Ibid.*, str. 99.

i Stay; istaknuti liječnici koji su među znanja potrebna struci ubrajali poeziju i glazbu: Galen, Obici, Zarotti, Gilibert⁷¹ i Zimmermann. Slijede pjesnici koji su prakticirali medicinu, Vergilije i Marcijal, te liječnici koji su pisali poeziju: čudesni i gotovo božanski *medicus* Fracastoro, Redi, Bellini, Ramanzini, Boerhaave, Haller. Domaćem krugu liječnika glazbenika pripadaju Padovanac Caldani i Dubrovčanin Roini. Hipokrat i Morgagni navedeni su kao primjer vještih stilista. Prizivajući Apolona i Eskulapa, Bajamonti ontološki izjednačuje medicinu s glazbom i pjesništvom, «nobilissime e divine arti»,⁷² da bi potom ustvrdio: «I poeti ed i musici sono anime privilegiate che hanno il dono dell'ispirazione e dell'estro. Così i gran medici sono come ispirati, e le più belle e felici cure sono il prodotto dell'estro». Ponudio je i hiperbolički zaoštrenu racionalizaciju svojih antiracionalističkih stavova: «Ma la medicina è un affare quasi più di eccezioni che di regole; e per trovare queste eccezioni il ragionamento per lo più non serve o serve male ... e ci vuole propriamente ispirazione ed estro che sono cose del momento e fanno fare all'ingegno lancj mirabili e sovrumani», začinjenu anegdotom o neuspjehu liječnika štrebera nasuprot uspješnom liječenju drugog liječnika, «dilettante di musica e di poesia».⁷³

Osim problema dalmatinskog agrara, časopisi Elisabette Caminer prate i druge teme koje se smatraju važnima sa stajališta javog interesa. U NGE iz travnja 1788.⁷⁴ recenzirana je rasprava Pietra Nutrizia Grisogona *Dell'Istruzione de' Processi Criminali*, a u broju iz kolovoza 1789. njegov pedagoški spis *Saggio della vera educazione*.⁷⁵ Pozdravni govor Michielija Vitturija u povodu ustoličenja biskupa Belgrave⁷⁶ ocijenjen je kao uzorno djelo sa stajališta vjere, ćudoređa i duhovnosti. Taj tekst je, međutim, pribavio autoru optužbu za blasfemičnost i herezu iz pera nekog njegova anonimnog sugrađanina. Detaljno ju pobija, doktrinarnim

71 Zarotti preporuča poznavanje antičkih pjesnika, Gilibert tome pribraja sve književne žanrove te novovjeka i moderne pisce. Od Obicija Bajamonti preuzima podatak o grčkom liječniku Herofilu koji je uglazbio kucanje bila, a osvrće se i na Celsusa. Zimmermann je bio liječnik pruskog monarha.

72 *Ibid.*, str. 110.

73 Citati su preuzeti sa str. 110–111.

74 Usp. str. 38–39. Rasprava je tiskana u Mantovi, 1788. godine.

75 Punim naslovom *Saggio della vera educazione*, ovvero *Lettere edificanti del Co: Pietro Nutrizio Grisogono Avvocato Criminale Veneto scritte a' suoi figli*. Venezia 1789. Prikaz je objavljen NGE, Agosto, 1789., str. 88–90.

76 *Pel solenne Ingresso nella Cattedra vescovile di Traù, dell'Illustriss., e Reverendiss. Monsig. Antonio Belgrava, Orazione del Co: Rados Antonio Michieli Vitturi*, Venezia, 1788. Prikaz u NGE, 1788, Agosto, str. 10–11.

razlozima, suradnik NGE potpisan kao N. V.⁷⁷ Vitturijev bigotni i konzervativni kritičar zamjerio mu je uz ostalo izjavu da su svi ljudi jednaki i po prirodnome i po evanđeljskom zakonu.⁷⁸ Ista načela zastupat će Giulio Bajamonti u dva sastavka vezana uz djelovanje crkvenih velikodostojnika. U pozdravnom govoru povodom ustoličenja prosvijećenoga Domenica Stratica kao hvarskog biskupa⁷⁹ oglašava se riječima moralne osude privilegiranih: «[...] que' rimedj, que' comodi, que' ristori, che sarebbono efficaci e bastanti a salvare la vita di uomini a noi simili, e meritevoli di vivere più di que' ricchi, dalla cui prepotenza riconoscono gl'infelici la lor povertà, e dalla cui avarizia non ottengono il menomo sovvenimento».⁸⁰ Njegov slobodnim stihom sročeni *Sermone, A' due fanciulli Ebrei passati al grempo della S. Chiesa sotto gli auspici, e la paterna assistenza dell'Illustr. e Rever. Mons. Luca Garagnini Arcivescovo di Spalatro e Primate della Dalmazia ec.*,⁸¹ dosljedni je, i po shvaćanju njegovih sugrađana vjerojatno provokativni, manifest egalitarizma i vjerske tolerancije: Pred Bogom ne vrijedi više neobrezani od obrezanoga, ni Židov više od Grka, ni rob od gospodara. « ... Tolleranza, / Concordia, carità, pace, indulgenza, / Non di persone scelte, non riguardo / Di costume o linguaggio, non di setta / O di culto ricerca; ecco le note / Del Cattolico gregge ...».⁸² Oba teksta prikazala je Elisabetta Caminer vrlo opširnim citiranjem, prepoznavši u njima stavove što ih je i sama zastupala.

Bavljenje Dalmacijom, u sva četiri časopisa, ne premašuje okvire utilitarne i svjetonazorsko-didaktičke problematike.⁸³ Nedostaju podaci o cijelome spektru tema, obuhvaćenih rubrikama kao što su *Accademie (e società)*, *Teatro*, *Mode*, *Invenzioni*, *Scoperte*, *Fatti rimarcabili*, *Atti di patriottismo*, o *di Beneficenza*, *Sta-*

77 Usp. *Riflessioni critiche sopra l'Orazione del Co: Rados Antonio Michieli Vitturi, nell'ingresso di Monsignor Belgrava Vescovo di Traù*, 1788; NGE, 1789, Gennaio, str. 95–99.

78 Recenzent (A. V.) to je dodatno eksplicirao: «Tutti gli uomini nascono certamente uguali; simili del tutto sono i diritti ingenerati di ognuno, e la Religione uguaglia a piè dell'Altare tutte le condizioni della specie umana». *Ibid.*, str. 99.

79 *A Monsignore Stratico per il suo Ingresso nella Chiesa Vescovile di Lesina il Dott. Bajamonti*. Padova, 1786. Prikaz je objavljen u NGE, 1786, Maggio, str. 27–36.

80 *Ibid.*, str. 35. Glavni je sadržaj govora niz naputaka za djelovanje idealnoga prosvijećenog prelata.

81 *Sermone del Sig. Dot. Giulio Bajamonti*. Objavljen u Veneciji, 1777. godine. Prikaz je uslijedio nekoliko mjeseci kasnije. Usp. GE, 1777, Novembre, str. 97–99.

82 *Ibid.*, str. 98.

83 Manji broj priloga koje smo izostavili u ovom članku, čiji je opseg donekle ograničen raspoloživim prostorom (i ne želeći zamarati čitatelje daljnjim suhoparnim podacima), ne bi promijenio sliku o orijentaciji spomenutih časopisa u pristupu istočnojadranskom ozemlju.

bilimenti utili, Aneddoti e singolarità, Avvenimenti storici, Novelle letterarie, kojima su zastupljene druge, zapadnoeuropske sredine. Dalmacija nije poznavala složene oblike društvenog života, rafiniranost i kulturnu živost svojstvene tim sredinama, ni niz pojava koje su pripadale civilizacijskoj rutini razvijenih zemalja, ali neki aspekti njezina urbanog života mogli su naći mjesto u tim rubrikama. Dalmatinski “dušobrižnici“ ne pokazuju zanimanje za te aspekte: oni nisu dio njihove brige za javni interes, koji je kod znatnoga broja njih povezan i s njihovim privatnim položajem veleposjednika. Još se manje uklapaju u percepciju Dalmacije središnje vlasti i mletačke elite.

Bajamonti, privilegirani Fortisov sugovornik, predstavljen je i kao literarni autor: u NGE iz travnja 1784. prikazan je njegov «poemetto epistolare» *Il Viaggio*,⁸⁴ upućen Mihi Sorkočeviću/Micheleu Sorgu, drugome Fortisovu miljeniku. Taj je sastavak tiskan u Dubrovniku i dijelom smješten u Dubrovnik.⁸⁵ U časopisu gdje je objavljen, neposredno mu prethodi najava zbirke «di Poeti Illirici, e quasi tutti Ragusei», u trideset svezaka, koju priprema dubrovački «Librajo e Stampatore», Carlo Antonio Occhi.⁸⁶

Drukčije nego mletačka Dalmacija predstavljena je Dubrovačka Republika. To nije zemlja slučaj, zanemarena podanička pokrajina koju treba civilizirati i privesti blagostanju, poligon za iskušavanje metoda racionalne i tehnološki ažurne poljoprivrede. Dubrovnik ima vlastiti «saggio Governo», i vodi vlastite poslove, a Fortis tu nije podanik “na zadatku” nego dobrodošao gost i prijatelj, pa stoga njegov pogled ne dopire dalje od plemićkog salona i idiličnoga ladanjskog utočišta.⁸⁷

84 Str. 114–116.

85 «Incomincia il Sig. Bajamonti colla descrizione d'una burrasca o piuttosto d'una paura avuta nel far un breve tragitto per mare con sceltissimi Gentiluomini e Dame di Ragusa. Egli fa parlare due de' primi volgarizzando que' bei versi d'Orazio e di Giuvenale, ne' quali vien detto male dell'audacia umana, che si affida a fragili legni ec.» Početne riječi prikaza kao da su uzete od Fortisa (v. niže str. 15): «noi sappiamo ... che il crocchio del quale fa elogi è quello stesso che ha meritato l'ammirazione, e l'attaccamento d'ogni onesto forastiere ch'ebbe la buona sorte d'esservi ammesso» (*Ibid.*, str. 114–115). Autorica je jamačno Elisabetta Caminer, koja je i sama prijateljevala s Mihom i Lukšom Sorkočevićima.

86 *Ibid.*, str. 114.

87 Doduše, u *Lettere Geografico-Fisiche sopra la Calabria e la Puglia al Conte Tommaso de Bassegli Patrizio Raguseo*, tiskanima u Napulju 1784. (o kojima izvještava NGE, 1785, Ottobre, str. 13–31) ne propušta da među krajeve gdje se ustraje u iracionalnoj (“irragionevole”) metodi uzgoja maslina, uz spomenuti dio južne Italije i okolice Padove, Verone i Vicenze, uvrsti i Dubrovnik (premda “il più ragionevole di tutti i paesi situati lungo la costa dell'Adriatico opposta all'Italia”, str. 18). Brošuru je objavio nakon svoga trećeg i posljednjeg boravka u Dubrovniku. Tom se tematikom u vezi s Dubrovnikom (koja je i ovdje samo dotaknuta) Fortis nije više bavio.

U javnome pismu Elisabetti Caminer iz 1781.⁸⁸ opisuje svoja druženja s članovima prosvijećenih obitelji Sorškočević/Sorgo i Basiljević/Basegli, i s divljenjem govori o dubrovačkim kulturnim prilikama. «Lo spirito di Letteratura» cvate u toj maloj prijestolnici, udaljenoj od kulturnih središta i okruženoj barbarima,⁸⁹ koja je dala više istaknutih znanstvenika i književnika nego ijedan grad te veličine u Italiji; među njima, slavnog opata Boškovića, Monsinjora Staya i vrsnog prevoditelja Homera, opata Kunića. Tu su djelovali mnogi pjesnici i pjesnikinje i «Poesia Illirica v'è stata sempre in fiore».⁹⁰ Nekoliko godina kasnije Fortis će pozdraviti namjeru knjižara Occhija da objavi zbirku dubrovačkih „ilirskih“ pjesnika, podsjećajući da «la coltura Illirica ha la sua sede principale a Ragusa da parecchi secoli in poi».⁹¹ Ali, kao pragmatik i prosvjetitelj, prigovorit će mu što je tiskao stihove Monaldija i Bobalija/Bobaljevića) i negativno ocijeniti njihove “petrarcherie”.⁹² Budućoj akademiji de' Concordi preporučit će bavljenje mnogo “konkretnijim i korisnijim temama”.⁹³

Takvu preporuku nije trebalo uputiti časopisima Elisabette Caminer. Već je u EL iz listopada 1768. objavljena vijest o spjevu *Navis aërea*,⁹⁴ Fortisova znanca iz rimskih dana,⁹⁵ Bernarda Zamagne (godinu dana prije prvog članka potpisana Fortisovim inicijalima). Prisutni su i Fortisovi auktori Stay i Kunić, prikazima sastavaka koji su im posvećeni: 1784. izlazi u Dubrovniku znanstveni spjev *Montgolferii Machina volans, Carmen Elegiacum* Josepho Taruffi Auctore, s posvetom Stayu, a godinu dana kasnije, od istog autora, *Ad Reymundum Cunichium, Carmen elegiacum*, gdje je Kunić hvaljen kao prevoditelj grčkih pjesnika. Taruffijevi stihovi u pohvalu Dubrovniku povod su recenzentu da iznese zapaža-

88 *Lettera del Si. Ab. Fortis alla Compilatrice del Giornale*, GE, 1781, Marzo, str. 33–41.

89 «... Nazioni barbarissime Turchi, Morlacchi, Montenegriani.» *Ibid.*, str. 38–39.

90 *Ibid.*, str. 39.

91 U NGE, 1784, Aprile, str. 114, u rubrici *Libri nuovi, Dalmazia*. Tomu dodaje: «È noto ad ognuno che la coltura Illirica ha la sua sede principale a Ragusa da parecchi secoli in poi. La Poesia vi fu coltivata fin dal rinascimento delle buone Lettere, e vi fiori in particular modo nel XVI e nel passato secolo; essa contribuì a ingentilirvi la Lingua». (Nazive “Ilirija” i “ilirski” uveo je humanizam, oponašajući antičke pisce.)

92 *Rime del N. U. S. Savino de Bobali Sordo, e del Sig. Michele Monaldi; dedicate all'Eccelso Senato di Ragusa*. Ragusa 1783. Fortisov prikaz objavljen je u NGE, 1784, Gennaio, str. 16–20.

93 *Ibid.*, str. 20. «... e che se su le rovine dell'Accademia degli *Oziosi* ne risorgerà una di *Concordi*, essa si occuperà doggetti assai più solidi e utili che le *Petrarcherie*».

94 *Bernardi Zamagne S. I. Navis Aerea, & Elegiarum Monobiblos*, Roma 1768. Obavijest o spjevu u EL, 1768, Ottobre, str. 94 (u rubrici *Novelle letterarie. Italia*).

95 O Fortisovu boravku u Rimu usp. MULJAČIĆ, *op. cit.* 1996, str. 20.

nja slična onima u pismu Elisabetti Caminer i da ponovo poveže tri dubrovačka odličnika, Kunića, Staya i Boškovića.⁹⁶ Tekst posvećen Kuniću Miho Sorkočević prevest će na talijanski, a Stayu će se odužiti djelcem *Elogio dell'Ab. Francesco Stay*, tiskanom u Dubrovniku 1793. godine, kako doznajemo iz prikaza u NGEI iz travnja 1794., koji potpisuje E. C. T.⁹⁷ Još jedna pohvala Kunića kao prevoditelja Ilijade na latinski, *De vita Raymundi Cunichii Commentariolum. Brevi memorie della vita di Raimondo Kunich, Roma 1790*, prikazana je (neuobičajeno neažurno) u NGEI iz lipnja 1795.⁹⁸

Bošković, jedan od najistaknutiji europskih znanstvenika i najznamenitije ime što ga je dao Dubrovnik, ukupno je predstavljen sa sedam prikaza. Dio njih odnosi se na Boškovićeve nekrologe – Bajamontijev *Elogio del Boscovich*, objavljen u Dubrovniku 1789. godine⁹⁹ (i ponovo izdan u Napulju 1790., “jamačno nastojanjem Fortisovim”),¹⁰⁰ i De Lalandeov, tiskan u «Journal de Paris» 10. ožujka 1787.¹⁰¹ – ali većim dijelom prikazana su njegova izvorna djela – znanstvena, matematička, putopisna – od kojih neka u prijevodu, izašla izvan Italije. U NGEI iz srpnja 1780.¹⁰² recenziran je *De Solis, ac Luna, ec. Læclissi, Poema in VI 6 Canti dedicato a S. M. dal S. Ab. Boscovich, tradotto in francese dal S. Ab. Di Barvel*, tekst objavljen u Parizu 1779. godine. Izvjestitelj, uz pohvalu Boškovića znanstvenika, vrlo emfatično ističe i njegove kvalitete stilista i latinskog pjesnika:

Fisico, Astronomo, e Matematico del primario ordine, il Sig. Ab. B. possiede non solo tutto ciò che quelle scienze hanno acquistato di più sublime in questi ultimi secoli, ma dotato inoltre di una immaginazione feconda, e di una facilità sorprendente per esprimere nel linguaggio di Orazio, e di Virgilio le verità più astratte, egli sa ornarle con quanto ha la poesia di più

96 Prikaz oba teksta objavljen je u NGE, 1785, Luglio, str. 119–121., u rubrici *Libri nuovi. Italia*.

97 Str. 46–57. Podatak o književnim okupljanjima u kući Sorkočević vjerojatno duguje Fortisu: «... questo Elogio, monumento da lui consacrato all'amicizia, e letto in una delle nobili coltissime adunanze che si tengono nella di lui casa un giorno per settimana». *Ibid.*, str. 46.

98 Str. 107–113. Autor je pohvale Kunića biskup Anagnija, Gioacchino Tosi.

99 Prikaz izlazi u NGE, Agosto 1789, str. 91–104.

100 MILČETIĆ, *op. cit.*, str. 167. Prikaz je objavljen u NGE, 1789, Agosto, str. 91–104.

101 *Lettera del Sig. de la Lande ai Sig. del Giornale di Parigi, tradotta dalla Lingua Francese nell'Italiana da N.N. Parigi, 10. Marzo, 1787*. Prikaz u NGE, Luglio, 1787, str. 112–118. u kazalu dodano: *che contiene l'Elogio del Sig. Ab. Ruggiero Boscovich*.

102 Str. 26–32.

allettante. Si è pertanto detto ben a ragione, che se le cognizioni fisiche, ed astronomiche sviluppate nel Poema sulle eclissi non enunziassero evidentemente che dev'essere l'Opera di un autore moderno, le bellezze della poesia, la nobiltà, l'eleganza, la purezza, la maestà dello stile lo farebbero attribuire al secolo di Augusto.¹⁰³

Obavijet o izlasku, 1784., knjige *Nuove Opere del Sig. Ab. Boscovich, appartenenti principalmente all'Ottica e all'Astronomia, dedicate a Luigi XVI Re di Francia* (prijevodu Boškovićevih djela s latinskoga i francuskoga) pojavila se iste godine u srpanjskom broju NGE.¹⁰⁴ U broju koji mu prethodi (1784, Giugno)¹⁰⁵ našlo je mjesto izvješće o zbirci *Giornale d'un Viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'Abate Ruggiero Giuseppe Boscovich, con una Relazione delle Rovine di Troja, e infine il Prospetto delle Opere nuove Matematiche del medesimo Autore, contenute in cinque Tomi che attualmente lui presente si stampano in Bassano*.

Ipak, ni poezija lišena poučne svrhe nije posve izopćena, ako je riječ o Fortisovim prijateljima i suvremenim popularnim žanrovima. Na kraju pisma o Dubrovniku – koje počinje i završava hvalom „vrlina i dara“ Miha Sorkočevića – Fortis objavljuje njegov epigram *Ad Lesbiam*.¹⁰⁶ U NGE iz lipnja 1785. tiskana je obavijest o Sorkočevićevu prijevodu idile jednog engleskog autora. Tekst, sročeni u uobičajenoj enkomijastičkoj maniri, donosi i detalj kurtoaznoga literarnog saobraćaja dvojice dubrovačkih stihotvoraca:

Questa traduzione fedele ed elegante in verso sciolto d'un'Idillio Inglese pieno di Greca gentilezza, è del colto Cavaliere, di cui abbiamo annunziato altre simili fatiche, cioè del Co: Michele di Sorgo. Egli l'ha dedicata ad un Senatore Raguseo Amico Suo, e degnissimo d'esserlo per la coltura dello spirito non meno che per le preziose qualità morali, il Sig. Giunio Resti, del quale in questo Opuscolo si legge stampata una versione Latina piena di sapore antico della famosa Ode di Saffo a Venere.¹⁰⁷

103 *Op. cit.*, str. 26–27.

104 NGE, 1784, Luglio, str. 112–115, u rubrici *Libri nuovi*.

105 Str. 55–58.

106 GE, 1781, Marzo, str. 40.

107 Str. 124–125. *Idillio Inglese trasportato in verso Italiano da M.S.P.R., Ragusa 1875*.

Sve četiri publikacije Elisabette Caminer imale su pretplatnike i izvan Mletačke Republike, većinom u sjevernoj i središnjoj Italiji, ali i u Napulju. Čitatelj su se, po želji, mogli informirati i o područjima na suprotnoj strani Jadrana, manje poznatima od drugih, razvijenijih i prestižnijih ozemlja.¹⁰⁸ Dalmacija im je uglavnom bila predstavljena kao siromašna i zaostala pokrajina te poprište prosvjetiteljskih i fiziokratskih nastojanja tamošnje elite, Dubrovačka Republika kao civilizacijski i kulturno visoko razvijena sredina, zemlja podrijetla slavnog Ruđera Boškovića, istaknutih latinista, sjedište “ilirske” poezije.

Prva tri časopisa pripadaju razdoblju ideološkog poleta i uzlaznoj putanji mletačkoga tiska. Zamjena forme sažetka, koju je privilegirao Caminer, opširnijim prenošenjem sadržaja prikazanih djela, njihovim ekscerpiranjem i komentiranjem, te objavljivanjem izvornih tekstova, što su postupno uveli Elisabetta i Fortis, omogućila je da časopisi preuzmu informativnu i promidžbenu ulogu prema zamisli urednika te izravnije prezentiraju čitateljima određene sadržaje. i djelotvornije usmjeravaju javno mnijenje.¹⁰⁹ I vijesti s istočne obale Jadrana trebale su ispuniti tu funkciju. Francuska revolucija, događaji koji su uslijedili, teror i jakobinska diktatura, išli su na ruku konzervativnim snagama u Mletačkoj Republici, a doveli su i do ideološke krize kod mnogih pristaša prosvjetiteljstva. Bezbojni NGEI odraz je novog vremena, u kojemu prevladavaju ideološko mrtvilo i rezignacija.¹¹⁰ (Međutim, kvalitetom i stručnošću priloga ne zaostaje za prethodnim publikacijama). Taj osmogodišnji prividni mir bio je samo zatišje pred slom staroga svijeta. Elisabetta Caminer, koja umire 1796., neće ga dočekati. Fortis, koji je unatoč razočaranjima dijelom sačuvala svoja uvjerenja, nadživjet će ga samo nekoliko godina.

108 O Dubrovniku je napuljska elita mogla znati više zbog tradicionalnih veza Dubrovčana s tim gradom. Vico, *op. cit.*, str. 358, ubraja “Dubrovnik u Dalmaciji” u aristokratske države (uz Veneciju, Genovu, Luccu i Nürnberg).

109 Za recepcijske odjeke publikacija Fortisa i njegovih prijatelja usp. LARRY WOLFF, *op. cit.*, poglavlja V: *Public Debate after Fortis: Dalmatian Dissent and Venetian controversy* (str. 229–275 *passim.*) i VI: *The End of the Adriatic Empire: Epidemic, Economic, and Discursive Crises* (str. 276–318, *passim.*)

110 Štoviše, u kolovoškom broju 1797., u rubrici *Pensieretti* (str. 121–125), objavljen je anonimni protuprosvjetiteljski pamflet s pozicije katoličkog “pravovjerja”. Elisabetta je tada bila mrtva već više od godine dana.

The eastern coast of the Adriatic in the journals of Elisabetta Caminer

The article covers the contributions dealing with the eastern coast of the Adriatic – with Venetian Dalmatia and the Dubrovnik Republic – published in the journals «L'Europa letteraria», «Giornale enciclopedico», «Nuovo giornale enciclopedico» and «Nuovo giornale enciclopedico d'Italia», all edited in the second half of the 18th century by Venetian woman of letters, journalist and translator Elisabetta Caminer Turra. Her most important associate with respect to topics in this area was Alberto Fortis, author of the celebrated *Viaggio in Dalmazia*.

The eastern coast of the Adriatic is featured on the pages of all four periodicals, mostly via summary reviews of articles already published that cover the news and deal with various topics from the area, but also, although somewhat more infrequently, in the form of a report, a letter or an original article. Some of the contributions are related, directly or indirectly, to Fortis' travelogue. In the December 1770 issue of «L'Europa letteraria», there is a review of Fortis' first travelogue, *Saggio d'Osservazioni sopra l'Isola de Cherso ed Osero* (1771). This text enables us to resolve the controversy concerning the authorship and the chronology of what are called the *Notizie preliminari* and their relationship with the *Saggio*.

In 1774 a new journal of the Caminers, «Giornale enciclopedico», recorded the issue of *Viaggio in Dalmazia* in a summary signed by Elisabetta Caminer. In the period of 1776 to 1777 it covers some disputes that the work had occasioned: the criticisms of Ivan Lovrić and Pietro Nutrizio Grisogono and the replies of Rados An-

tonio Michieli Vitturi and Fortis himself. In a review of the novel *Les Morlaques* by Giustiniana Wynne Orsini-Rosenberg (in «Giornale enciclopedico» for 1786) produced as a result of Fortis' travelogue, the distinguished Melchiorre Cesarotti, translator of the *Iliad* into Italian, and a champion and translator of Ossian, connected up Homer's epics and the idea of the Morlachs ("morlachism"). This theme would be brought up again by Giulio Bajamonti in the treatise *Il morlaccismo di Omero*, published in 1797 in one of the last issues of «Nuovo giornale enciclopedico d'Italia». Taking Vico's theses as his point of departure, and relying on his own experience and knowledge of Dalmatinska Zagora, in addition to the skills learned as a collector of folk poetry (not forgetting Fortis either), Bajamonti found analogies between Homer's verses and the Morlach poems – in both the manner of composition and performance and compositional and stylistic features – as well as similarities between Morlach customs and the behaviour of Homer's characters.

Nevertheless, in the journals of Elisabetta Caminer, it was Fortis' interest in economic and social conditions in the region that influenced the image of Dalmatia, rather than the literary, Morlach complex. Important, too, were the impressions propagated by the area's representatives, Dalmatian intellectuals and leading figures, followers of Physiocratic doctrines and members of the local agricultural societies, engaged in the advancement of Dalmatian economic conditions, above all of its neglected and backward farm economy. The journals of Elisabetta Caminer

regularly reviewed their writings, printed in Venice and other Italian cities, and also published original articles by them. From 1771 the Split Società economica was supported by the Venetian government, which in these years was coming to realise that Dalmatia was a territory with real potential for economic gains.

At the end of January, 1780, in the headquarters of the Split Società, Alberto Fortis gave a lecture entitled *Della coltura del Castagno* da introdursi nella Dalmazia marittima e mediterranea, which was important for its conclusive, Dalmatophile and visionary approach and for the synthesis of his views of the current state of Dalmatia, which the reviewer (Elisabetta Caminer) conveyed fully.

The replacement of the form of the abstract, which had been the preference of Domenico Caminer, Elisabetta's father and associate in «L'Europa letteraria», with a more extensive transmission of the contents of the works reviewed, including excerpts from and comments about them, as well as with publication of original texts, which Fortis and Elisabetta gradually introduced, enabled the journals to take on informative and propaganda roles, according to the idea of the editor, and to channel public opinion more effectively. Identifying the views that she herself stood for, Elisabetta Caminer paid particular attention to texts that expressed Enlightenment, humane and social ideas, such as Bajamonti's free verse *Sermone A' due fanciulli Ebrei passati al grembo della S. Chiesa sotto gli auspici, e la paterna assistenza dell'Illustr. E Rever. Mons Luca Garagnini Arcivescovo di Spalatro e Primate della Dalmazia*, a consistent and from the point of view of

his fellow citizens probably a provocative manifesto of egalitarianism and religious tolerance, or the welcome address of the same author, occasioned by the enthronement of Domenico Stratico as bishop of Hvar, which contained harsh words of moral condemnation for the privileged.

The concern with Dalmatia in none of the four journals went beyond the framework of problems of utility, didacticism and world view. It was exceptional for a literary work by a Dalmatian author to be presented, the "poemetto epistolare" *Il Viaggio* of Giulio Bajamonti, privileged interlocutor of Fortis (addressed to Miho Sorokočević of Dubrovnik, another Fortis favourite). The Dubrovnik Republic was presented differently from Dalmatia. In an open letter to Elisabetta Caminer of 1781, Fortis described his socialising with members of the educated families of Sorokočević/Sorgo and Basiljević/Basegli, speaking with admiration of cultural conditions in Dubrovnik. Literary activity was very vital in this little capital, distant as it was from cultural centres and encircled by barbarians, which had nevertheless produced more leading scientists and writers than any city of its size in Italy. Among them were the famed Abbot Bošković, Msgr Stay and the excellent translator of Homer, Abbot Kunić. Here many poets, men and women, were at work, and Illyrian poetry had always flourished. Fortis thus hailed the intention of the bookseller Occhi to publish a collection of Dubrovnik "Illyrian" poets.

•
Keywords:

Elisabetta Caminer, Alberto Fortis, Giulio Bajamonti, journals, Enlightenment, Physiocrats

BIBLIOGRAFIJA

- ANNALISA ANDREONI, *Omero italico: favole antiche e identità nazionale tra Vico e Cuoco*, Jouvence, Roma, 2003.
- JULIJE BAJAMONTI, *Liječnik i glazba*, u *Zapisi o gradu Splitu*, uredio i preveo Duško Kečkemet, Split, Marko Marulić, 1975., str. 303–321.
- MARINO BERENGO, *Giornali veneziani del Settecento*, Milano, Feltrinelli, 1962.
- DANICA BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Europski fiziokratski pokreti u Južnoj Hrvatskoj u drugoj polovici XVIII. stoljeća*, «Historijski zbornik», XLV (1), 1992., str. 111–124.
- ARTURO CRONIA, *Bajamonti, Giulio*, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 5, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1963., str. 280–281.
- CESARE DE MICHELIS, *Caminer, Elisabetta*, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 17, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1974., str. 240.
- MARIA GABRIELLA DI GIACOMO, *L'Illuminismo e le donne: gli scritti di Elisabetta Caminer: 'Utilità e piacere', ovvero la coscienza di essere letterata*, Università di Roma, La Sapienza, Roma, 2002.
- ALBERTO FORTIS, *Saggio d'Osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero*, Venezia, Presso Gaspare Storti, alla Fortezza, 1771.
- SIMEONE GLIUBICH, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, Rod Lechner, 1856., str. 211–213.
- DUŠKO KEČKEMET; AJANOVIĆ IVONA, *Julije (Giulio) Bajamonti*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1996, str. 351–354.
- MICHAELA LIUCCIO, *Elisabetta Caminer Turra: la prima donna giornalista italiana*, Padova, Il Poligrafo, 2010.
- ROSANGELA LUPINACCI, *Elisabetta Caminer*, u: *Enciclopedia delle donne* (15. kolovoza 2015.)
- SMILJKA MALINAR, *Un intervento polemico di Alberto Fortis: la 'Memoria sopra l'isola di Corzola'*, u: *Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u spomen na prof. dr. Žarka Muljačića (1922.-2009.)*, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 15.-17. studenog 2012./ *Atti del Covegno internazionale in onore del Prof. Žarko Muljačić (1922-2009, Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Zagabria, 15-17 novembre 2012*, Zagreb, FF-press, 2014., str. 491–502.

- MARCO MARTIN, "Il morlacchismo d'Omero" di Giulio Bajamonti, Edizioni digitali del CISVA, 2010, 12 p. (15. kolovoza 2015).
- IVAN MILČETIĆ, *Julije Bajamonti i njegova djela*, "Rad JAZU", 54, 1912., str. 97-250.
- ŽARKO MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765-1791)*, Split, Književni krug, 1996.
- ŽARKO MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split, Književni krug, 2011.
- GIORGIO PATRIZI, *Cesarotti, Melchiorre*, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 24, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1980., str. 112-114.
- IVAN PEDERIN, *Fiziokratski pokret u Dalmaciji*, u: "Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine", 10 (1-2), 1984., str. 167-203.
- CATHERINE M. SAMA, *L'educatrice delle donne: Elisabetta Caminer Turra (1751-1796) e la "Querelle des Femmes" negli spazi veneti di fine '700*. u: "Memoria dell'Accademia delle scienze di Torino", 24 (2000), str. 25-36.
- CATHERINE M. SAMA, ed., *Elisabetta Caminer Turra, Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, Chicago, University of Chicago Press, 2003.
- RITA UNFER LUKOSHICK (a cura di), *Elisabetta Caminer Turra (1751-1796), Una letterata veneta verso l'Europa*, Essedue edizioni, Verona, 1998.
- RITA UNFER LUKOSHICK (a cura di) *Lettere di Elisabetta Caminer (1751-1796), organizzatrice culturale*, Conselve, Padova, Think ADV, 2006.
- GIUSEPPE VALENTINELLI, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro*, Zagabria, Coi tipi del Dr. Ljudevito Gaj, 1855.
- FRANCO VENTURI, *Settecento riformatore L'Italia dei lumi*, vol 5.2. *La Repubblica di Venezia (1761-1797)*, Torino, Einaudi, 1990., str. 347-417.
- GIAMBATTISTA VICO, *La Scienza Nuova*, Alfredo Guida Editore, 2004.
- EL = *L'Europa Letteraria, Giornale*, ur. Domenico Caminer i Elisabetta Caminer, In Venezia, Nella Stamperia Fenziana, 1768-1773.
- GE = *Giornale enciclopedico*, ur. Elisabetta Caminer, In Venezia, Nella Stamperia Fenziana, 1774-1782.
- NGE = *Nuovo giornale enciclopedico*, ur. Elisabetta Caminer Turra, In Vicenza, Nella Stamperia Turra, 1783-1789.
- NGEI = *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia*, ur. Elisabetta Caminer, Domenico Caminer, Aurelio De' Giorgi Bertola, Si dispensa in Venezia da Giacomo Storti, 1790-1797.